

**AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞI**

Mirzə Bala Məhəmmədzadənin imzaları

Abid Tahirli

Filologiya elmləri doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: habidtahirli@gmail.com

Annotasiya. İstedadlı publisist, istiqlal mücahidi Mirzə Bala Məhəmmədzadənin (1898, Bakı; 1959, İstanbul) zəngin ədəbi, publisistik və elmi irsinə dair son 30 ildə çox sayda müxtəlif müəlliflər tərəfindən dəyərli məqalələr, dissertasiya və monoqrafiyalar yazılmış, kitablar nəşr edilsə də, həmin əsərlərdə Mirzə Balanın imzalarına epizodik, başqa sözlə desək, sözgəlişi toxunulsa da, problem ayrıca tədqiqat obyektini kimi araşdırılmamışdır.

Təqdim olunan məqalədə Mirzə Balanın imzaları ilkin mənbələrə və mövcud tədqiqat materiallarına əsasən işlənmiş, təhlil olunmuş, dəyərləndirilmiş, müvafiq elmi-nəzəri qənaətlər hasil edilmişdir. Mühacirət ədəbi irsinin ən parlaq simalarından sayılan M.B.Məhəmmədzadənin “Mirzə Bala”, “Nuhoğlu”, “A.Kut”, “M.B.Mehmetzadə”, “M.B.”, “Daşdemir”, “Ali Kutluk”, “A.Kut”, “M.M.B”, “Mehmedzade Mirza Bala”, “Mirzə”, “M.Mirzə” və başqa açıq və gizli imzalarla mühacirət mətbuatında və Türkiyə nəşrlərində çox sayda məqalələri dərc edilmişdir. Türkiyədə ədibin bütün kitabları “Mirza Bala Mehmetzade” imzası ilə nəşr olunmuşdur.

Müstəqillikdən sonra M.B.Məhəmmədzadə irsi haqqında araşdırmalar aparan tədqiqatçılar arasında onun imzaları barədə fərqli, ziddiyyətli fikirlər irəli sürmüşlər. Bu da məqalə mövzusunun aktuallığını şərtləndirən amillərdəndir.

Açar sözlər: Mirzə Bala Məhəmmədzadə, “M.B.Mehmetzadə”, “Mirzə Bala”, “Nuhoğlu”, “M.B.”, “A.Kut”

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 06.03.2026; qəbul edilib – 17.03.2026

Mirza Bala Mahammadzade's signatures

Abid Tahirli

Doctor of Philological Sciences
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: habidtahirli@gmail.com

Abstract. Valuable articles, dissertations and monographs by different authors on rich literary, publicistic and scientific heritage of Mirza Bala Mahammadzade (1898, Baku – 1959, Istanbul), talented publicist, independence fighter have been written and the books have been published in the last 30 years; although Mirza Bala's signatures are only occasionally reviewed in these works, the problem have been studied as a separate research object.

In the presented article the signatures of Mirza Bala have been worked, analyzed and evaluated based on primary sources and available research materials, the relevant scientific and theoretical conclusions have

been reached. Many articles by Mirza Bala Mahammadzade, one of the brightest figures of the literary heritage of emigration have been published with public, and hidden signatures such as “Mirza Bala”, “Nuhoghlu”, “A.Kut”, “M.B.Mehmetzade”, “M.B”, “Dashdemir”, “Ali Kutluk”, “M.M.B”, “Mehemmedzade Mirza Bala”, “Mirza”, “M.Mirza” in emigration press and Turkish publications.

After independence researchers who studied on the heritage of M.B.Mahammadzade have put forward different, contradictory opinions on his signatures. This is one of the factors that determines the relevance of the topic of the article.

Keywords: Mirza Bala Mahammadzade, “M.B.Mehmetzade”, “Mirza Bala”, “Nuhoghlu”, “M.B.”, “A.Kut”

Article history: received – 06.03.2026; accepted – 17.03.2026

Giriş / Introduction

Azərbaycan milli azadlıq və istiqlal hərəkatının əsas simalarından sayılan Mirzə Bala Məhəmmədzadənin (1898, Bakı; 1959, İstanbul) zəngin, çoxşaxəli ədəbi, publisistik və elmi-nəzəri irsi ideya gücü və istiqaməti, mövzusu, dili, üslubu, sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə bu gün də təzəliyini, aktuallığını saxlayır. Təsadüfi deyil ki, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası seriyasından nəşr etdiyi əsərlərdən biri Mirzə Bala Məhəmmədzadəyə həsr olunmuşdur [13].

Uşaq ikən atasını itirən Mirzə Bala erkən yaşlarından xırda ticarətlə ailəsinə yardım etməklə yanaşı, təhsilinin də qayğısına qalmış, Həbib bəy Mahmudbəylinin (1864, Şamaxı; 1928, Bakı) müdir olduğu “Rus-Müsəlman” məktəbində, daha sonra Bakı Texniki Sənaye Məktəbində təhsil almışdır. Onun ilk yaradıcılığı da həmin illərə təsadüf edir. Mirzə Balanın Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə tanışlığı, siyasi proseslərlə çalxalanan qaynar Bakı həyatı onun əqidəsinin, dünyagörüşünün formalaşmasında əsas rol oynamışdır. O, ilk yazılarını da M.Ə.Rəsulzadənin redaktoru olduğu “Açıq söz” qəzetində dərc etdirmişdir. Taleyini mətbuata, milli hərəkata, “Azərbaycan davası”na bağlayan M.B.Məhəmmədzadə bütün çətinliklərə rəğmən, çar Rusiyası dönməndə də, özünün bütün varlığı ilə bağlı olduğu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də, Vətəndən ayrı keçirdiyi mühacirət illərində də amalından, məramından dönməmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta uğradıqdan sonra 1920-1924-cü illərdə Bakıda bolşevik rejiminə qarşı gizli fəaliyyət göstərən Mirzə Bala, əvvəlcə, İrana, 1927-ci ildə Türkiyəyə keçməyə müvəffəq olmuş, İstanbulda məskunlaşmış, XX əsrin 20-ci illərinin sonuna doğru SSRİ-nin Türkiyə Cümhuriyyətindən bitməyən təkidli tələblərindən sonra o da, digər antisovet fəaliyyət göstərən mühacirlər kimi Avropaya köçmək məcburiyyətində qalmış, 1932-ci ildən Polşada istiqlal mücadiləsini davam etdirmişdir. Mirzə Bala beynində istiqlal düşüncəsi, əlində qələm usanmadan, yorulmadan yazıb-yaratmışdır. Lakin zamanın gərdişi, təlatümlü keçən ömür yolu, təqiblər, təhdidlər onu fərqli, bəzən də gizli imzalarla yazmağa məcbur etmişdir.

Mirzə Balanın həyatı, ictimai-siyasi fəaliyyəti, yaradıcılığına dair çox sayda məqalə və monoqrafiya, dissertasiyalar qələmə alınsa da, müxtəlif səpkili kitablar nəşr edilsə də, toxunulan mövzu barədə ayrıca tədqiqat əsəri yazılmamışdır. Halbuki M.B.Məhəmmədzadənin imzalarına aydınlıq gətirmədən onun irsinin dərinə, hərtəfli araşdırılması, dəyərləndirilməsi, dolğun və sanballı əsərin ərsəyə gətirilməsi, əlbəttə, inandırıcı görünür.

Əsas hissə / Main part

Sovet hakimiyyəti dövründə, xüsusilə bolşevik rejiminin ilk illərində ölkənin siyasi, iqtisadi və sosial həyatına rəhbərlik edən funksionerlər Azərbaycan mühacirlərinə qarşı amansız mövqe tutur, onların fəaliyyəti haqqında mətbuatda həqiqəti əks etdirməyən məqalələrlə çıxış edir,

istiqlalçıları “Vətən xaini”, “satqın” adlandırır, xalqın gözündən salmağa çalışırdılar. Kommunist ideologiyası iflasa uğradıqdan, Sovet rejimi çökdükdən, 1991-ci ildə Azərbaycan öz müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən, ölkəmiz özünü Şərqdə ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi elan etdikdən sonra tarixi həqiqətlər üzə çıxmağa, ədalət bərqərar olunmağa, mühacirət irsinin, o cümlədən Mirzə Bala Məhəmmədzadənin bədii, publisistik, elmi əsərlərinin Vətənə gətirilməsi, tədqiqi, təbliği başlandı.

Heç şübhəsiz ki, “Böyük mütəfəkkir və mücahid kommunizmə və rus slavçılığına verilən mücadilənin ana təməl daşlarından biri” [10, s.VII] Mirzə Bala Məhəmmədzadənin irsi və şəxsiyyəti də diqqət mərkəzində idi və böyük maraq doğururdu. Yeri gəlmişkən, qeyd olunmalıdır ki, Mirzə Balanın ömür yolu, görüş və düşüncələri, istiqlal, islam, demokratiya, qadın hüquqları barədə fikirləri, eləcə də yaradıcılığı, əsərlərinin məzmunu, ideya-istiqaməti, həmçinin imzaları haqqında həm ilk, həm də əhatəli, mötəbər mənbə Əhməd Qaracanın M.B.Məhəmmədzadənin “Milli Azərbaycan Hərəkatı” kitabına yazdığı irihəcmli “Giriş” [10, s.VII-LVII] sanbalı, dolğunluğu ilə çox dəyərlidir və demək olar ki, istər qardaş Türkiyədəki, istərsə də ölkəmizdəki tədqiqatçıların əksəriyyəti həmin məxəzə istinad edir. Əlbəttə, Mirzə Baladan yazan Əhməd Qaraca da daxil olmaqla, digər müəlliflər üçün başlıca və mötəbər mənbə Ankaradakı Azərbaycan Kültür Dərnəyinin orqanı “Azərbaycan” dərgisi (ilk nömrəsi 1 aprel 1952-ci ildə işıq üzə görmüşdür) olmuşdur. Jurnalda M.B.Məhəmmədzadənin vəfatı ilə əlaqədar çox sayda məqalə, xatirə, müxtəlif ölkələrdən, mühacir dərnəklərindən daxil olmuş təziyə teleqramları, Teymur Atəşlinin, Kərim Yayılcının mücahidə ithaf edilmiş şeirləri dərc olunmuşdur. “Mirza Balanın hal tərcüməsi” [14], Ali Azərtəkinin “Mirza Balanı düşünürkən” [2], A.Battal-Taymasın “Mirza Bala Kutluku anarkən” [3], İləniz Kuttulanın “Mirza Balanın son günləri” [11] və s. kimi məqalə və xatirələr ədibin yaradıcılığı və ömür yolu haqqında zəngin təəssürat yaradır.

Yuxarıda adını çəkdiyimiz ön sözdə Mirzə Balanın “Yeni Qafqasya”, “Azəri Türk”, “Odlu yurd”, “Bildiriş”, “İstiqlal”, “Qurtuluş”, “Müsəvat Partisi bülleteni”, “Azərbaycan yurd bilgisi”, “Birləşik Qafqasya”, “Azərbaycan”, “Kommunizmlə mücadilə”, “Cümhuriyyət”, “Milliyyət”, digər dərgi və qəzetlərdəki fəaliyyətini, həmçinin “İslam Ensiklopediyası” və “Türk İslam Ensiklopediyası”ndakı elmi məqalələrini yüksək dəyərləndirən Əhməd Qaraca ədibin imzaları haqqında yazır: “O, yazılarında Mirza Bala, Nuhoglu, A. Kut, M.M.Mehmetzade, M.B., Daşdemir və Ali Kutluk imzalarını kullandı” [10, s.XI]. “Giriş”də oxuyuruq: “Mirzə Bala Məhəmmədzadə 1955-ci ildən Tanrının rəhmətinə qovuşduğu 1959-cu ilədək Münhendəki “Sovyetlər Birliyi”ni Öyrənmə İnstitutunda çalışdı və institut tərəfindən nəşr edilən “Dərgi” məcmuəsində baş məqalə və məqalələr yazdı, “Dərgi”yə redaktorluq etdi” [10, s.XI].

Mirzə Balanın imzaları məsələsində adıçəkilən kitabın Bakı nəşrinə [12] tədqiqatçı Mövsüm Əliyevin “Mirzə Bala kimdir” adlı məqaləsində də toxunulur. Əvvəlcə, təəssüflə qeyd etməyi lazım bilir ki, əsər çapa hazırlanarkən Ankara nəşri əsas götürülsə də, Əhməd Qaracanın yuxarıda adıçəkilən məqaləsi kitabı daxil edilməmişdir. M.Əliyev M.B.Məhəmmədzadənin Azərbaycan mühacir nəşrlərindən başqa, Türkiyənin bir çox qəzet və jurnallarında SSRİ-də mövcud olan totalitar sovet rejimini tənqid atəşinə tutan xeyli məqaləsinin dərc edildiyini vurğuladıqdan sonra publisistin imzaları ilə bağlı Əhməd Qaracanın yazdıqlarını eyni ilə diqqətə çatdırır: “O, yazılarında Mirzə Bala, Nuhoglu, A.Kut, M.M.Məmmədzadə, M.B., Daşdemir və Əli Kutluk imzalarından istifadə etmişdir” [12, s.245]. Mirzə Balanın Türkiyədə nəşr olunan bütün kitabları – “Azərbaycan Misaqi – Milli” İstanbul, 1927, “Ermenilər və İran”, İstanbul, 1927; II nəşr: 1994, Ankara, 44 s., “Milli Azərbaycan hərəkatı” (Ankara, Berlin, 1937; II nəşr 1991, Ankara, 238 səh), “Azərbaycan tarixində Türk Albaniya”, Ankara, 1951, “Mirza Bala Mehmetzade” (Türkiyədə “Mehmetzade” sözünün dilimizdə “Məhəmmədzadə” kimi işlədilməsi ilə bağlı mülahizələrimizi “Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin imzaları” adlı məqaləmizdə bölüşdüyümüz üçün bu mövzuya qayıtmırıq – T.A)

imzası ilə yayınlanmışdır. Ölkəmizdə Mirzə Bala haqqında buraxılan kitablarda və ədibin barəsində yazılan tədqiqat əsərlərində soyadı ya, “Məmmədzadə”, ya da “Məhəmmədzadə” kimi yazılmışdır.

Vaqif Sultanlı hələ ötən əsrin 90-cı illərin sonunda yazdığı əsərində Mirzə Balanın imzaları haqqında “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı” kitabında [18] söz açmışdır: “Ədib yazılarını Mirzə Bala, Əli Kutluq, Nuh oğlu, Azəri, M.B.Daşdəmir, Ə.Kut və b. imzalarla, bəzi məqalələrini isə imzasız dərc etdirmişdir” [18, s.112].

Asif Rüstəmli Mirzə Balanın həyatı, yaradıcılığı və mühitinə həsr etdiyi monoqrafiyasında ədibin “Mirzə Bala”, “Nuhoğlu”, “Əli Kutluq”, “M.B.Daşdəmir”, “M.B.Məhəmmədzadə”, “Ə.Kut” imzaları ilə əsərlərini çap etdirdiyini vurğulayır və əlavə edir: “Hesab edirik ki, “Gənclər yurdu” jurnalında (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə nəşr olunan ictimai-siyasi jurnal “Müsavət” partiyasının nəzdində yaradılmış “Gənclər cəmiyyəti”nin orqanı idi. 1918-ci ilin iyunundan noyabrın 15-dək (əvvəlcə həftəlik, sonra isə ayda 2 dəfə) Bakıda Azərbaycan dilində nəşr olunmuş, cəmi 35 nömrəsi çıxmışdır. Redaktorları T.F.Hacızadə və Mirzəbala Məhəmmədzadə idilər. Jurnalda gənc ədəbi qüvvələrin milli istiqlalın, müstəqilliyin qorunmasına çağırış ruhlu şeirləri, ictimai həyatın müxtəlif məsələləri, xüsusilə gəncliyin problemləri ilə bağlı yazıları çap edilirdi – T.A) tez-tez istifadə olunan “Azər Elli” imzası da Mirzə Bala Məhəmmədzadəyə məxsusdur” [17, s.271].

Mübariz Süleymanlı “Mirza Bala Mehmetzadenin “Kurtuluş” mecmuasındakı yazıları haqqında” [19] məqaləsində ədibin dərgidəki məqalələrinin mövzunu təhlil edir, ideya istiqamətinə aydınlıq gətirir, lakin imzalarından söz açmır. Nəsiman Yaqublu elmi-tədqiqat əsərlərində [22; 1] Mirzə Balanın Türkiyə, Polşa və Almaniyadakı həyat və fəaliyyətinin işıqlandırılmasına kifayət qədər yer ayırsa da, onun imzalarından ayrıca bəhs etməmişdir.

İstiqlal mücahidi Hüseyn Baykara “Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi” əsərinə [4] “Mirza Bala Mehmetzadenin bioqrafisi (1898-1959)” adlı məqalə daxil etmişdir. Burada ədibin həyat və fəaliyyəti xronoloji ardıcılıqla izlənilsə də, imzaları barədə heç nə yazılmamışdır.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tanınmış tədqiqatçılarından Səbahəttin Şimşir “Azərbaycanlıların Türkiyədə siyasi və kultural fəaliyyətləri (1920-1991)” adlı əsərində Mirzə Balanın həyat və fəaliyyəti haqqında yeri gəldikcə bəhs edir, daha sonra kitabda mücahidin ömür yolu və yaradıcılığına dair ayrıca məqalə yazır [6, s.161]. S. Şimşir Mirzə Balanın Azərbaycan mühacirət mətbuatı ilə yanaşı Türkiyənin “Tanin”, “Cümhuriyyət” və “Milliyyət” qəzetləri ilə sıx əməkdaşlıq etdiyini göstərmişdir. O, əsərində eyni zamanda Mirzə Balanın 1939-cu ildə Türkiyəyə geri dönməsi, İstanbulda məskunlaşması, 1942-1955-ci illərdə “İslam Ensiklopediyasında çalışdığını və həmin nəşrə 50-yə yaxın məqalə yazdığını göstərir. S.Şimşir də M.Balanın məqalələrinin dərc edildiyi mətbu orqanlar və imzaları haqqında Əhməd Qaracanın qeydlərinə əlavələr etməmişdir.

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası seriyasından nəşr etdiyi “Mirzə Bala Məhəmmədzadə. Seçilmiş əsərləri” kitabına [13] filologiya elmləri doktoru Nikpur Cabbarlının yazdığı “Mirzə Bala Məhəmmədzadə” adlı ön sözdə M.B.Məhəmmədzadənin yazılı irsinin kifayət qədər zəngin və çoxcəhətli olduğunu vurğulayır, özündən əvvəlki məlumatlara istinad edərək Mirzə Balanın mətbu əsərlərinin (məqalə, oçerk, şeir, hekayə, xatirə və s.) sayının 2000-dən artıq olduğunu qeyd edir. Ədibin imzaları barədə yazır: “O, öz yazılarını Azerizade, M.M.B, Mehemedzade Mirza Bala, Mirza Bala, M.B.Mehmet-zâde, V.Nuhoğlu, M.B., Taşdemir, Ali Kutluk və s. imzalarla dərc etdirmişdir” [13, s.12]. Adıçəkilən kitabın “Qeydlər” hissəsində yuxarıda göstərilən “M.M.B” və “Ali Kutluk” imzaları istisna olmaqla, M.B.Məhəmmədzadənin topluda verilən əsərlərinin hansı imza ilə, nə vaxt və harada dərc olunduğu barədə məlumat verilir [13, s.573]. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Mirzə Bala haqqındakı elmi-tədqiqat əsərləri içərisində Əfqan Vəliyevin “Azərbaycan siyasi düşüncə tarixi və Mirza Bala Mehmetzade” kitabı [21] sanbalı və dolğunluğu ilə nəzəri cəhətə. Burada müəllif Mirzə Balanın

həyat yolunu izləyir, yaradıcılığı haqqında fikir və mülahizələrini, qənaətlərini bölüşür, istiqlal mücadiləsi tarixində yerini, rolunu dəyərləndirir, əlaqə saxladığı, əməkdaşlıq etdiyi mühacir və Türkiyə mətbu orqanları haqqında məlumat verir. Diqqətçəkən məqamlardan biri də odur ki, araşdırmaçı Mirzə Balanın imzalarından da, ətraflı olmasa da, bəhs edir. O, yazır: “Mirzə Bala Məhəmmədzadə məqalələrində bu isim və ləqəbləri istifadə etmişdir: Mirza Bala, M.B. Mehmetzade”, M.B.Nuhoğlu, V.Nuhoğlu, Daş demir”, Ali Kutluk” [21, s.337]. Aydın ki, burada Ə.Vəliyev “Ləqəb” anlayışı ilə bağlı yanlışlığa yol vermişdir, hər halda “imza”, yaxud “gizli imza” sözləri daha uyğundur. Bildiyimiz kimi, ləqəb bir şəxsin həyatının müxtəlif mərhələlərində ona başqaları tərəfindən verilən adlar olub, əsasən, onun müxtəlif xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bu kitabdan bəhs etmişkən, onu da qeyd etməyi lazım bilir ki, Mirzə Balanın işıq üzü görünən məqalələrinin sayı haqqında dövrüdə müxtəlif rəqəmlər səsləndirilir, onun məqalələrinin sayının 2000 olduğu da iddia edilir. Ə.Vəliyev adıçəkilən əsərində Mirza Balanın “Azərbaycan”, “Azərbaycan yurd bilgisi”, “Odlu yurd”, “Dərgi”, “İslam Ensiklopediyası”, “Qurtuluş”, “Azər Türk”, “Açıq söz”, “Müsavat”, “Millət andı”, Birləşik Qafqasya” kimi nəşrlərdə “Mirza Bala”, “M.B.”, “Mehmetzade”, “V.Nuhoğlu”, “Daş Dəmir” imzası ilə dərc etdirdiyi 327 məqaləsinin, işıq üzü görmüş 8 kitabının biblioqrafik göstəricisini vermişdir [21, s.337]. S.Şimşir yuxarıda adıçəkilən əsərində, publisistin müxtəlif nəşrlərdə dərc olunmuş 150 məqaləsinin biblioqrafik göstəricisini tərtib etmişdir.

Mirzə Bala mühacirət dövrü yaradıcılığının ilk dövrlərində daha çox gizli imzalardan istifadəyə üstünlük verirdi. Onun İrandan göndərdiyi və “Yeni Qafqasya” dərgisində dərc olunan məqalələri – “Rus əsarətində Türk Bakı” [23, s.163] “M.M.B”, “Vətənsizlik və milliyətsizlik” [23, s.383] “M.Mirza”, (“İranda irticamı” [24, s.218], “Millətin ruh və ümidi” [24, s.338] “Mirza”, “Köylərdə yeni inkişaf siyasəti” [25, s.334], “İranda tərəqqi hərəkəti” [26, s.366] “M. Mirza” gizli imzaları ilə dərc olunmuşdur. Səbəb məlumdur. İran hökuməti Sovet Azərbaycanından qaçan mühacirlər üçün böyük və dəhşətli ölüm düşərgəsinə çevrilmişdi. Almas İldırımın, Məhəmməd Altunbayın... onlarla soydaşımızın İrandakı işgəncələrlə dolu ağır, məşəqqətli həyatı mühacirlərin sonralar qələmə aldıkları bədii və publisistik əsərlərdə öz əksini tapmışdır.

Mirzə Balanın mühacirətdəki ədəbi fəaliyyəti daha çox “Yeni Qafqasya” ilə bağlıdır. O, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hələ İranda ikən bu dərgi ilə əməkdaşlıq edir, jurnala məqalələr göndərirdi. İstedadlı publisist Türkiyədə məskunlaşdıqdan sonra “Yeni Qafqasya”nın ən fəal əməkdaşlarından birinə çevrilir. Professor Əli Yavuz Akpınarın fikrincə, o, məqalələrini dərgidə “Mehəmmədzadə Mirza Bala”, “Mehəmmədzadə Mirza”, “M.M.B”, “M.Mirza”, “Taşdemir” imzaları ilə dərc etdirirdi [23, s.XXXIII]. Nədənsə, tədqiqatçı “Mirza Bala” imzasını bu cərgədə qeyd etmir və “Yeni Qafqasya”nın tam mətnini nəşrə hazırlayanlar I cildin “Dizin” hissəsində də [23, s.397] “Mirza” imzasının kimə mənsubluğu barədə mövqelərini bildirmir, tam əminliklə Məhəmməd Əli Rəsulzadəyə aid hesab etdiyimiz “Dəmirçioglu” imzasının isə “Mirza Bala” kimi yazaraq Mirzə Bala Məhəmmədzadəyə məxsusluğunu ehtimal edilir [23, s.392; 17, s.331; 19, s.404]. Adıçəkilən cildlərin II hissəsində “Mirza”, “M.M.B.”, “M.Mirza”, III hissəsində “M.B.”, “M.M.B.”, “Mirza”, “M.Mirzəbala” imzaları qarşısında ya “?” işarəsi qoyulmuş, ya da “Yeni Qafqasya” yazarı” qeydi edilmişdir [24, s.335]. “Yeni Qafqasya”nın mətnini nəşrə hazırlayan müəlliflər “Taşdemir” imzasının da kimə mənsubluğu barədə fikir bildirmir və onu “Yeni Qafqasya” yazarı” [25, s.275] kimi təqdim edirlər. Halbuki həmin imzanın Mirzə Balaya aid olduğunu, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Əhməd Qaraca və ondan sonrakı müəlliflər də əminliklə vurğulamışlar.

Məsələ burasındadır ki, mühacirlərin sonrakı mətbu orqanlarında da “Taşdemir” (latın əlifbası ilə çıxan nəşrlərdə “Daş Dəmir” [T.A] imzasına rast gəlinir və biz onun da Mirzə Balaya aid olduğuna qətiyyənlə şübhə etmirik. Lakin, məs., “Odlu yurd” dərgisinin əksər nömrələrində “Odlu yurd” idarəxanasından” başlığı ilə, həm dərginin proqramı, həm də mühərrirləri haqqında bilgi verilir. Orada “M.B.Mehmetzade” ilə yanaşı, “Daş Dəmir” imzasının da dərginin mühərrirləri

arasında adı çəkilir. Eyni zamanda Daş Dəmirin məqalələri bir qayda olaraq “Azərbaycan məktubları”, yaxud “Azərbaycandan məktub” [15, s.XVII; XXVIII; XXX] rubrikası ilə dərc olunur və məqalənin sonunda ünvan (Bakı) və tarix göstərilir. Əlbəttə, bunlar “Daş Dəmir” imzasının Mirzə Balaya aid olduğunu inkar etməyə əsas vermir. Əvvəla, redaksiyanın verdiyi məlumatda M.Ə.Rəsulzadənin adı ilə yanaşı, “Azəri” imzası da qeyd olunur. Amma Ceyhun Hacıbəylinin də Fransada həmin imzadan istifadə etdiyi məlum olsa da, mühacirətsünasların yekdil qənaətinə görə, “Odlu yurd”dakı “Azəri” imzası Məhəmməd Əminə aiddir. Mirzə Balanın silahdaşı Əhməd Qaraca da həmin imzanın M.B. Məhəmmədzadəyə məxsus olduğunu yazmışdır. Deməli, bu gizli imza Mirzə Balaya sovet xəfiyyəsinin təqiblərindən yayınmaq üçün lazım imiş.

Bununla yanaşı, M.B.Məhəmmədzadə Türkiyədə məskunlaşdıqdan sonra sovet təqib və təhdidlərindən sığortalanmasa da, artıq açıq imzalarla, daha çox “Mirza Bala Mehmedsade” imzası ilə mətbuatda çıxış etməyə başlamışdı. Amma bəzən, məs., “Azeri Türk” (1928-1931) məcmuəsində olduğu kimi, “Daş Dəmir” imzası ilə də məqalələr yazırdı. Həmin imza ilə müəllifin “Odlu yurd”da 5 məqaləsi verilmişdir.

Ədibin “Odlu yurd”da (1929-1931) yazıları, əsasən “Mirza Bala Mehmetzade”, “M.B.Mehmetzade”, “Mirza Bala”, “M.B” imzaları ilə işıq üzü görmüşdür. M.B.Məhəmmədzadənin “Odlu yurt”da “Mirza Bala” imzası ilə 21, “M.B.Mehmedzade” və “M.B.”nin hər biri ilə 14, “Mehmetzade Mirza Bala” imzası ilə 1 məqaləsi verilmişdir.

Mirzə Bala Berlindəki “İstiqlal” və “Qurtuluş”, Ankarada nəşr olunan “Azərbaycan”, Münhendə buraxılan “Dərgi” jurnalındakı əksər yazılarını “Mirza Bala” imzası ilə çap etdirmişdir.

Mirzə Bala haqqında qələmə alınan bəzi əsərlərdə ədibin imzaları ilə bağlı ciddi yanlışlıqlara yol verilir. Məs., Rafail Əhmədli “Mirzə Bala Məhəmmədzadənin ictimai-siyasi görüşləri” adlı irihəcmli kitabında [16] yazır: “Mirzə Bala, M.B.Məhəmmədzadə, Nuhoglu, A.Kut, M.B.Daşdəmir, Ali Kutluk, Azəri, Sənan, Kamal və s. imzalardan istifadə edən Mirzə Bala Məhəmmədzadə 6 mart 1955-ci ildə Azərbaycan Milli İstiqlal Hərəkatının lideri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin memarı və Müsavat Partiyasının rəhbəri, xalqımızın böyük oğlu Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin vəfatından sonra Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatının və Müsavat Partiyasının rəhbəri seçilmişdi [16, s.27]. “Azəri” imzasının Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə (Avropada Ceyhun Hacıbəyliyə), “Sənan” gizli imzasının milli istiqlal hərəkatı və mühacirət poeziyasının tanınmış simalarından Məhəmməd Sadıq Arana (1895, Zəngəzur, Sisyan – 1972, İstanbul) mənsub olduğu mühacirətsünaslıqda çoxdan məlumdur. O ki, qaldı, “Kamal” imzasının kimə mənsubiyyəti, burada da tədqiqatçılar arasında ciddi fikir ayrılığı var. Professor Bədirxan Əhmədli mühacir ədiblərin imzasına da xeyli yer ayırdığı “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri” kitabında [9] “Kamal” imzası ilə də bağlı müxtəlif müəlliflərin mülahizələrin müqayisəli təhlilini aparır, opponentlərinin mövqeyini əsaslı dəlillərlə təkzib edir. Əli Şamilə istinad edən B.Əhmədlinin qənaətinə görə, bəzi araşdırmaçıların iddia etdiyi kimi, “Kamal” imzası Mirzə Balaya yox, mühacirət mətbuatının fəal əməkdaşlarından Kamal Qənizadəyə məxsusdur. “Kamal” imzası ilə bağlı Dilqəm Əhmədin fikirləri maraq doğurur. O, “İranda öldürülən mühacir – Əli Kamal Qənizadə” [8] adlı məqaləsində Türkiyəli yazıçı, ictimai-siyasi xadim Hüseyn Nihal Atsızın 1971-ci ildə “Ötügen” jurnalının 8-ci sayında dərc etdirdiyi “Mehmet Sadık Aran – Tahsin Demiray” adlı məqaləsinə əsaslanaraq, “Kamal” imzasının kimə məxsusluğu barədə fikirlərini bölüşür. Onun ehtimalına görə, məqalələrini əsasən “Azərbaycanlı Kamal” imzası ilə dərc etdirən müəllif “Yeni Qafqasya”nın fəal əməkdaşlarından, sonradan “Odlu yurd” dərgisinin, “Bildiriş” qəzetinin məsul müdiri işləyən Əlikamal Qənizadədir. D.Əhməd Əli Kamalın “Yeni Kafkasya” və “Odlu yurd” da dərc olunan 14 məqaləsinin bibliografik göstəricisini də tərtib etmişdir [8]. Onun yazdığına görə, Əli Kamal bir müddət Avropada yaşadıqdan sonra İrana qayıdır və orada da 1941-ci ildə İrana daxil olan Rus qoşunları tərəfindən qətlə yetirilir. Dilqəm Əhmədin mülahizələri inandırıcı görünür. Onu da əlavə edək ki, “Yeni Kafkasya”nın tam mətnini transliterasiya edən

müəlliflər də kitabın “Dizin” hissəsində bu imza ilə bağlı “Əli Kamal (Almaniyada azərbaycanlı tələbə)” yazmışlar [23, s.390]. Beləliklə, hesab edirik ki, Rafail Əhmədlinin “Azəri”, “Sənan”, “Kamal” imzalarının Mirzə Balaya aid olması haqqında iddiasına aydınlıq gətirildi.

Azərbaycan mühacirlərinin Türkiyədən çıxarılması ilə bağlı Sovet İttifaqının təkidli tələblərindən sonra qardaş ölkəni tərk etməyə məcbur olan istiqlal mücahidləri Avropanın müxtəlif ölkələrinə üz tutur. Mirzə Bala da yeni qəbul olunduğu İstanbul Universitetində təhsilini yarımcıq qoymağa, Türkiyəni tərk etməyə məcbur olur. Polşada, Varşavada məskunlaşan M.B. Məhəmmədzadə Berlində M.Ə. Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə nəşr olunan “İstiqlal” qəzeti (1932-1934) və “Qurtuluş” dərgisi (1934-1939) ilə sıx əməkdaşlıq edir. İkinci Dünya müharibəsi başlayanda – 1939-cu ildə faşist Almaniyası Polşanı işğal edir, bu zaman Mirzə Bala yenidən Türkiyəyə dönür. Varşavada ikən M.B. Məhəmmədzadə bir müddət Milli Eytim Bakanlığı tərəfindən buraxılan “İslam Ansiklopedisi”ndə (İstanbul, 1940-1948) məmur kimi çalışır, eyni zamanda həmin nəşrdə “V. Nuhoğlu” gizli imzası ilə məqalələr dərc etdirir.

Mirzə Balanın istifadə etdiyi gizli imzalardan biri də Ali Kutlukdur. O, Polşada yaşayarkən, Çolaq ailəsindən Bahirə Çolaqla tanış olur. Bahirə xanımın bacısı Manolya Veziroğlu, sonralar bu tanışlığın tarixçəsi ilə bağlı xatırladıqları əsasında yazılan məqalədə oxuyuruq: “Çolaqların orada Krakov da bulunan Pastane sayesinde (un məmulatlarının bişirilib satıldığı dükan-T.A) Halil Hamdi Çolaq ile tanışmış və sonra da qız kardeşi Bahirə ile tanışmış və orada evlənmişlər. 1939-cu ildə Almaniya, Polşanı işğal edincə təkrar İstanbula dönmüş, yazılarında həmişə takma isimlərdən istifadə etdiyi üçün Türkiyə də əsl soyadı olan Kutluk isminə geri dönmüş. Xalamız Bahirənin soyadı bu səbəblə Kutlukdu” [5].

İsmayıl Türkoğlu Mirzə Baladan bəhs edərkən, onun imzalarına da toxunmuşdur: “1939-cu ildə Almaniya Polşanı işğal edince, təkrar İstanbula döndü. İslam-Türk Ansiklopedisində V.Nuhoğlu takma adıyla bazı maddələr yazdı. Komünizmlə Mücadilə, Türk Yurdu, Tasvir, Milliyet və Cumhuriyet kimi dərgi və qəzetlərdəki yazılarında Mirza Bala, Nuhoğlu, V.Nuhoğlu, Daşdəmir, M.B. Ali Kutluk kimi isimlər kullanmışdır [7, s.273].

Nəticə / Conclusion

Araşdırmanı yekunlaşdırarkən bu qənaətə gəlirik ki, Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixində parlaq iz qoymuş Mirzə Bala Məhəmmədzadə müxtəlif imzalardan, o cümlədən gizli imzalardan istifadə edərək, həmçinin imzasız zəngin bədii, publisistik, elmi əsərlər ərsəyə gətirmişdir. İstər ölkəmizdə, istərsə də Türkiyə də Mirzə Balanın imzaları ayrıca tədqiqat obyektini kimi işlənilməmişdir. Bununla belə ayrı-ayrı tədqiqatçılar müxtəlif səpkili əsərlərində az da olsa, bu mövzuya toxunmuşlar. Məsələn burasındadır ki, bu qəbildən olan yazılarda ədibin imzaları ilə bağlı tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığı var və bu da M.B.Məhəmmədzadə irsinin tam üzə çıxarılmasına və dəyərləndirilməsinə müəyyən qədər əngəl törədir. Ədib 40 ildən də çox davam edən yaradıcılıq dövründə “Mirzə Bala Məhəmmədzadə”, “M.B. Məhəmmədzadə”, “Mirzə Bala”, “Daş Dəmir”, “M.B.Kutluk”, “Ali Kutluk”, “A.Kut”, “Nuhoğlu”, “V.Nuhoğlu”, “Azerizadə”, “M.M.B”, “M.B” imzalarından istifadə etmişdir.

Ötən əsrin 20-30-cu illərində mühacirət mətbuatında “Y.Ali”, “Y.A.”, “Yey Elif” imzaları ilə dərc olunmuş yazıların da ideya istiqamətinə, mövzusuna, dilinə, üslubuna, sənətkarlığına görə, Mirzə Bala qələminə məxsusluğunu ehtimal edirik. Bu istiqamətdə hələ ciddi vəzifələr durur. Mirzə Balanın bütün imzalarının və imzasız yazılarının üzə çıxarılması, toplanılması, daha dərinlən və əhatəli tədqiqi, dəyərləndirilməsi mühacirətşünaslığın və mətnşünaslığın qarşısında aktual vəzifələrdəndir. Bu işin icrası, eyni zamanda mücahidlərin əqli mülkiyyət hüququnun, mənəvi haqqının qorunmasına, mühacirət irsinə ədalətli, həssas münasibətin formalaşmasına zəmin yaradardı.

Ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan mühacirət irsi. (Materialları hazırlayan, ön sözün müəllifi və elmi redaktor: Nəsiman Yaqublu). – Bakı: Elm və təhsil, 2011, 232 s.
2. Azərtəkin A. Mirza Balanı düşünürkən. “Azərbaycan” dərgisi, 1959, №84, s.31.
3. Battal-Taymas A. Mirza Bala Kutluku anarken. “Azərbaycan” dərgisi, 1959, №84, s.40.
4. Baykara H. Azərbaycan istiklal mücadiləsi tarixi. – İstanbul: Gənclik basımevi, 1975, 343 s.
5. Əhməd D. İranda öldürülən mühacir – Əlikamal Qənizadə. Teleqraf informasiya agentliyi, 16 avqust 2020.
6. Dr.Sebahattin Şimşir “Azerbaycanlıların Türkiyede siyasi ve kültürel faaliyetleri (1920-1991). Azerbaycan Kültür Yayınları Dernegi №49, Kızılay, Ankara, 1999, 256 s.
7. Eniştemiz Mirza Bala Mehmetzade... Çamlıhemşin Dergisi 7. Sayı, s.28.
8. Əhmədli B. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri. – Bakı: Elm və təhsil, 2017, 376 s.
9. Əhmədli R. “Mirzə Bala Məhəmmədzadənin ictimai-siyasi görüşləri”. – Bakı: Ozan, 2017, 448 s.
10. Karaca A. Mirza Bala Mehmetzadenin Azərbaycan Milli istiklal və Hürriyyət davasındakı yeri. Giriş. Mirza Bala Mehmetzade. Azerbaycan Kültür Dernegi Yayınları, №40. Milli Azerbaycan Herekatı. Ankara, 1991, 240 s.
11. Kuttulan İ. Mirza Balanın son günləri. “Azərbaycan” dərgisi, 1959, № 84, s.54.
12. Məhəmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkəti. Azərbaycan Jurnalistlər Birliyi. – Bakı: Nicat 1991, 246 s.
13. Məhəmmədzadə M.B. Seçilmiş əsərləri. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası. VII cild. – Bakı: Elm və təhsil, 2023, 612 s.
14. Mirza Balanın hal tərcüməsi. “Azərbaycan” dərgisi, 1959, №84, s.3.
15. “Odlu yurt” (1929-1931). Giriş – tıpkıbasma-indeks. Hazırlayan A. Ergün Çinar. İki cildə, I cild. İstanbul, TC Kültür və Turizm Bakanlığı, 2014, 742 s.
16. “Odlu yurt” (1929-1931). Giriş – tıpkıbasma-indeks. Hazırlayan A. Ergün Çinar. İki cildə, II cild. İstanbul, TC Kültür və Turizm Bakanlığı, 2014, 658 s.
17. Rüstəmli A. Zirvədən başlanan yol. – Bakı: Gənclik, 2018. 280 s.
18. Sultanlı V. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı. – Bakı: Şirvanəşr, 1998, 160 s.
19. Süleymanlı M. Mirza Bala Mehmetzadenin “Kurtuluş” mecmuasındakı yazıları haqqında. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, c. VIII, № 1, 2008, s.171-178.
20. Türkoğlu İ. “Mirza Bala Mehmetzade (1898-1959). Azərbaycanlı qəzetçi, tarixçi və politikaçı. İslam Ansiklopedisi, TDV, Ek 2, İstanbul, s.273-274.
21. Vəliyev A. Azərbaycan Siyasi Düşünce Tarihi ve Mirza Bala Mehmetzade. – İstanbul: Çetin matbaacılık, 2006, 398 s.
22. Yaqublu N. Azərbaycan-Polşa əlaqələrində M.Ə.Rəsulzadənin rolu. – Bakı: Adiloğlu, 2007, 212 səh.
23. “Yeni Kafkasya”. I il. 1923-1924, sayı 1-24. TEAS Press Neşriyyat Evi, İstanbul, Türkiyə, I basqı, Nəşrə hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, Selcuk Türk Yılmaz, Yılmaz Özkaya, 2018, 404 s.
24. “Yeni Kafkasya”. II il. 1924-1925, sayı 1-24. TEAS Press Neşriyyat Evi, İstanbul, Türkiyə, I basqı, Nəşrə hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, Selcuk Türk Yılmaz, Yılmaz Özkaya, 2018, 404 s.
25. “Yeni Kafkasya”. III il. 1925-1926, sayı 1-24. TEAS Press Neşriyyat Evi, İstanbul, Türkiyə, I basqı, Nəşrə hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, Selcuk Türk Yılmaz, Yılmaz Özkaya, 2018, 339 s.
26. “Yeni Kafkasya”. IV il. 1926-1927, sayı 1-24. TEAS Press Neşriyyat Evi, İstanbul, Türkiyə, I basqı, Nəşrə hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, Selcuk Türk Yılmaz, Yılmaz Özkaya, 2018, 415 s.